

Генерал Черняев бу шаҳарни эгаллаш учун тайёргарлик ишларини кўриб озик-овкат, курол-аслаҳа ва бошқа нарсаларни Тошкентта олиб боришни уюштириш вазифасини Алимкули томонидан ўлдирилган Бойкозокбойнинг ўгли Окмуллага топширди. Кўкон кўшинлари артиллерияси ҳам анча яхши уюштирилган бўлиб, унинг тўпларини узокка отилиши ва нишонга тегиши мактовга сазовор бўлган. Шунинг учун ҳам генерал Черняев қандай бўлмасин, тезроқ Кўкон хонлигига зарба берилмаса, кейин енгил оғирлашишини рус ҳукуматининг тегишли вакилларига маълум қилди. Генерал Черняев Чимкентда тайёргарлик кўриб, 1864 йилнинг сентябрида Тошкентни эгаллаш мақсадида йўлга чиқди. Бу вақтда Тошкент мудофааси меҳнатқаш омманинг умумий ҳаракатига айланиб, шаҳар атрофидаги деворларда аскарлар ва халқ кўнгиллари жойлашган эди. Шаҳар аҳолиси она юртини ҳимоя қилишни ўзининг муқаддас бурчи ҳисоблаб, мудофаачиларга тинмай ғамхўрлик қилганлар. «Шаҳар ғариблари, фуқаролари ва қариялари, — деб гувоҳлик беради Солих Тошкандий — ибодату номоздан кўра кўлидан келганича ёрдам бериш афзалроқ ва савоб, деб аскарларга, гозиларга сув, озик-овкат ташиб турдилар». Рус аскарлари 1865 йил 1 октябрида Юнус-Обод томонидан шаҳарга яқинлашиб уни тўплардан ўққа тутди. Рус аскарларидан бир гуруҳи шаҳар қалъасининг атрофида қазилган зовурлар ичига тушиб олдилар. Буларга кўшилиш учун бир гуруҳ рус аскарлари чопиб келаётганда уларга қарши тўп отилади. Натижада, душман отрядлари орқага чекинди. Шундан кейин шаҳар мудофаачиларидан бир қисми зовурга душман устига шиддатли ҳужум қилиб, рус аскарларидан 72 кишини ўлдирдилар. Шу равишда тошкентликлар галаба қозондилар. Генерал Черняев урушни тўхтатишга ва Чимкентга қайтишга мажбур бўлган. Шундан кейин Алимкул кўшин билан Тошкентга келиб, бўлажак урушга тайёргарлик ишларини амалга ошириб, сўнгра Кўконга қайтади. Хон кўрсатмасига кўра, Тошкент ҳокими номидан Хофизқўҳаки маҳаллалик Мухаммад Саид номли савдогарни тинчлик сулҳи тузиш мақсадида элчи сифатида генерал Черняев ҳузурига юборилди. Бирок генерал Черняев сулҳ тузишдан бош тортади ва элчи Тошкентга қайтиб келади. Бу ерда элчи генерал Черняев Бухоро хони Музаффархон билан гуё иттифок тузилганлиги ҳақида гапириб шаҳардаги айрим кишиларни ваҳимага солиб қуйган. Тошкентда урушга тайёргарлик қундалиқ ҳаётнинг биринчи вазифаси ҳисобланган. Бу ерда лашқарбоши Алимкул бошчилигида Туркистонни рус кўшинларидан озод қилиш учун тайёргарлик кўрилгандан сунг, аскарлар Шайхонтохурдан ўтиб Сағбон кўчаси орқали Сағбон дарвозасидан «Сарогоч» йулига чиқдилар. Бу юриш 1864 йил ноябрь ойи охирида юз бериб, ҳаво жуда совуқ ва қор егиб турган пайт эди. Аскарлар Туркистонга яқин жойга ўрнашган ва Рос-сия тобелигига ўтган «Икон» деган қишлоғида рус отрядини тор-мор этдилар. Бу ердаги халқнинг русларга бўйсунганлиги учун Алимкул буйругига биноан мол-мулки билан Тошкент томонга ҳайдаб олиб кетилди. Алимкул гарчанд галаба қозонган бўлса ҳам, Туркистонга қараб юрмай, «Икон»дан Тошкентга қайтишга мажбур бўлади. Бунга хонлиқдаги ички зиддият ва кўшимча ҳарбий қучларни тўплаш сабаб бўлган, албатта. Алимкул Тошкентга келган пайтда Черняев томонидан юборилган жосус ушланади. Бу жосус Тошкентнинг амалдорларидан бири Абдурахмонбек Шодмонбековнинг (асли Шаҳрисабзлик) Черняев номига ёзилган хати билан қўлга тушган. Бинобарин, Черняев маълум кишилар орқали Тошкент ҳақида зарур маълумотларни олиб турган. Абдурахмонбек Тошкентдан қочишга улгуриб, Чимкентга Черняев ҳузурига боради.

Бу вақтда генерал Черняев Тошкентга қайта ҳужум қилиш тадбирларини тамомлаб, 1865 йил 28 апрелда Чирчик ёнидаги «Ниёзбек» қалъасини жанг билан эгаллади. Юкорида қайд қилинган Абдурахмонбекнинг маслаҳати бўйича, шаҳарни сув билан таъминлайдиган «Кайковус» ариги тўгонини бузиб уни Чирчик дарёсига буриб юборилади. Бу билан шаҳарни сувдан маҳрум этиб, уни таслим этиш эди. Бирок шаҳар халқи мудофаани мустаҳкамлаб жангга тайёр турди. 1865 йилни май ойида Кўкон хони Султон Саид лашкарбоши Алимкул билан Тошкентга етиб келди. Бу ҳолат тошкентликларни руҳини кўтариб юборган. Бу тўғрида Солих Тошкандий шундай ёзган: «Тошкент ҳокимлари, амалдор, сардор, уламо, фуқаро, шайхлар, гариблар, гадолар, эркак-хотинлар аралаш шодликларидан истикболларига чиқиб, кутиб олдилар». Алимкул шаҳар саройида йигин ўтказиб, маҳаллий ҳокимият вакиллари ва кўшин бошлиқларига қарата нутқ сўзлади. Бу йигинда қатнашган Алимкул «Катта-кичик, бой камбағал фуқародан ёрдам сўраб бу тўғрида Тошкент ахлининг фуқароларини кўрсатган гайрат, шижоат ва қахрамонликларини айтиб, уларга ўз миннатдорчилигини ва хурсандчилигини изҳор қилиб бир томчи қони қолгунча душманга қарши қурашишга даъват этди». Алимкул Бухоро амир Музаффархонни қоралаб рус кўшинларига қарши қураш ишига қатта путур етказаетганлигини ҳам гапирган.

Тошкентда хонликнинг Андижон, Кўкон, Наманган, Маргилон ва бошқа жойларидан келган кўшинлар Алимкул бошчилигида шаҳар мудофаа линиясини эгалладилар. Сиддик Тўра бошлиқ Кўкон кўшинининг разведка бўлими душманнинг отлик ва пиёда отряди бир тўп билан Шуратепадан чиқиб, «Олтин тепа» орқали Салор суви бўйлаб келаётганлиги ҳақида Алимкулга хабар келтирган. Шундан кейин Алимкул ўз кўшинларини маълум қисми билан кўрсатилган томонга жўнади. Душман кўшинлари Салор сувидан утиб Кўкон кўшинларига қарата тўплардан ўқ уздилар, натижада икки томон ўртасида қаттиқ жанг бошланиб кўконликлар ҳужумга ўтдилар. Бунда Алимкулнинг шахсан ўзи қатнашиб жангга раҳбарлик қилган.

Рус отряди ҳужумга бардош бера олмай, Шўртепага чекинишган. Бу ғалаба шаҳарда қатта шод-хуррамлик билан қарши олиниб қарнай-сурнай садолари янграган. «Шаҳар халқи 7 ешдан 70 ёшгача эркак-хотин, ёш-қари хизмат камарини белларига боғлаб пишган таомларни бошларига кўтариб, қатик, сут, шарбат, иссик қонлар, ширин меваларни саватга солиб аскарлар турган жойларга олиб келиб илтижо, тавалло ва дил-дорлик қилишиб кўзларидан ҳасрат ешларини оқизиб, юкоридаги масала бўйича ўз фикрини билдирган. У Султон Саидхонни Бухорога кетишига қарши чиқиб, ҳар бир ҳукмдор уз бурчини бажармаса, у вақтда фуқаролар душман қулига асир бўлиб қолиши мумкинлигини баён этган. Бу фикрга бошқа қишилар ҳам қушилиб, «биз ёрдам сўраб ҳар томонга мурожаат қилдик. Эндиликда ёрдамни хоҳ берсинлар, хоҳ бермасинлар бари бир урушни давом эттирамиз деб аҳд қилдилар. Тошкентликлар Султон Саидхонга шундай дедиларким шаҳар халқи бутун уруш ҳаракатларини уз зиммасига олиб нимаyki зарур бўлса, ҳаммасини етказиб берадилар». Қуришиб турибдики, тошкентликлар қандай бўлмасин, шаҳарни душмандан ҳимоя қилишга қаттиқ бел боғлаган эдилар.

Қонларнинг бирида рус қушинлари шаҳар қалъасини тўпга тутиб ҳужум қила бошлаган вақтда уларга қарши усталик билан тўплардан шундай жавоб ўқи отилдики, натижада душман орқага чекинишга мажбур бўлган. Шундан сўнг Султон Саидхонни Бухорога юриши ҳақидаги масала яна қутарилиб, пировардида уни жунатиш ва Бухородан ердам олишга қарор қилинди. Афтидан Султон Саидхонни ўзи ҳам Бухорога бориш истагида бўлган. Шунинг учун у 500 қишилик аскар ва бир тўп билан шаҳардан чиқиб кетди.

Шундай килиб, Кукон амалдорлари ва аскарлари урушни охиригача етказмасдан шахар мудофаасини уз хошишларига ташлаб кетган эдилар. Шунга карамай шахар ахолиси душманга карши курашни давом эттирди. 1865 йил 14 июнида рус аскарлари эрта сахарда шахар калъасини тўплардан ўкка тутди. Натижада улар Камалак дарвозаси оркали шахар ичига ёриб кириб, мудофаачиларнинг отрядлари билан тўкнашдилар. Бундай тўкнашувлар Шайхонтохур, Бешёгоч, Кашкар махаллаларида ва бошка жойларда бўлган эди. Хатто, айрим жойларда душманга карши баррикадалар ҳам курилди. Масалан, Анхор кўпригининг гарб томони аравалар билан тўсилиб мустахамланди. Айти бир вақтда Анхор енидаги дўконлар ичига мудофаачилар кириб олиб деворлар тешигидан душманга ўк уздилар. Бир ярим соатлик огир жангдан сўнг рус аскарлари чекиниб, Шайх Шибли ариги оркали калъа деворининг шимол томонига ўрнашди. Улар чекинаётганида Урдадаги дўконларга ўт кўйиб кочганлар. «Чукур кўприкда» хамма кўчаларни хам огзи бекитилиб рус отрядига карши кучлар кўйилган. Айрим рус отрядлари мачитлар ичига кириб олиб урушганлар. Бирок улар ўраб олиниб тор-мор этилган. Шайх Шибли ариги оркали чекинган рус отряди яна Урдага бостириб киришга харакат килди. Буларга карши Киёт махалласининг ахолиси Абдурахим ясовулбоши бошчилигида деворларнинг оркасига ва пасткам жойларга ўрнашиб мудофаа линиясини эгалладилар. Булар орасида Мирюсуп богбон ўгли, Умархон Тўрахон ўгли, Мирсодик Миршоди ўгли, Нормухаммад ва Мулламир сингари мерганлар, Муллажон Мусомухаммад Али бобо подачининг ўгли ва бошка мард йигитлар бор эди. Халк кўнгиллилари шахар мудофаасининг асосий кучини ташкил этган эди. Абдурахмон ясовулбоши бошчилигидаги кўнгиллилар отряди ёмгир ёғишига карамай, кун бўйи душман хужумини кайтариб турдилар. Охири рус отряди шахар четига чикиб кетишга мажбур бўлди. Бундан кейин хам Киёт махалласининг кўнгиллилари Анхорга кайта келган рус отряди билан каттик жанг килган. Бу вақтларда шахар ахолисининг ахволи огирлашиб сувсизлик ва ташналикдан азоб чекмоқда эди. Тошкентликлар ахвол огирлигига карамай, шахарни кўлдан бермасликка каттик харакат килдилар. Бирок рус отряди айрим хоин кишилар оркали шахардаги ўк-дори омборини топиб уни портлатишга муваффақ бўлдилар. Бу шахар мудофаа такдирини хал килган омиллардан бири хисобланади. Сувсизлик, йўкчилик ва ўк-дорилар етишмаслиги пировардида шахар халкининг тинкасини курирди. Натижада 1865 йил 17 июнда тошкентликлар душман хужумига бардош бера олмай, таслим бўлишга мажбур бўлдилар. Генерал Черняев Шайхон-тохур, Бешёгоч ва бошка ахоли гавжум яшайдиган жойларга тўпларни ўрнатиб дархол тинчлик сулхи тузилмаса, шахарни ендириб ва бузиб ташлаш хакида эълон таркатди. Шундан кейин генерал Черняев Хакимхўжа козикалон, Абулкосимжон эшон, Домулла Солихбек, Охун дадхо ва бошка шахар катталари билан махсус мажлис ўтказди. Бунда савдогарлар ва сардорлар хам катнашган эди. Музокара натижасида тинчлик сулхи тузилиб хар икки томон ахдномага имзо чекди. Ахднома шахар халкининг ўз динида ва барча ишлар шариат асосида олиб борилиши кўрсатилган. Закот ва хирожлар хам шариат бўйича хар йилда эмас, балки хар ойда олиниши лозим эди. Шунингдек, ховли, бог ва майдонлар аввалгидек ўз эгалари кўлида колдирилди. Ахolidан йиллик солик олиниши таъкикланди. Чакалак, ўтлок ва камишзорлардан соликларни мутлако олмаслик ахдномада кўрсатилган эди. Шунингдек, ерли халкдан рус кушинига одамларни жалб килмасликка келишилди. Ахдномага хар бир тўрт даханинг мухри босилди. Сўнгра генерал Черняев шахар катталарига духоба ва зар ёкали чакмонлар кийдирди. Шу равишда Тошкентнинг рус давлатига таслим бўлиши хакидаги хужжат расмий равишда

кабул килинди. Ахднома тузилгандан кейин генерал Черняев шахар катталарини ўз томонига жалб этиш ва уларга таяниш мақсадида Хакимхўжа козиқалон уйига бориб унга кимматли совғалар ва олтин медаль берди. Сўнгра генерал Черняев Регистон растасига бориб камбагал ва гадолар орасига тангалар сочди. Урушда яраланган кишиларга тиббий ёрдам кўрсатилди.

Генерал Черняев шахар мудрофаасида катнашган кишиларни жазоламай, уларни кўйиб юборди. У мадрасаларга бориб ўқишларни давом эттиришни таклиф этди. Уруш вақтида бузилган уй-ховлиларни ва дўконларни тиклаш учун генерал Черняев томонидан маблағ ажратилди.

Шубхасиз, генерал Черняев ўз таъсирини ўрнатиш мақсадида кўрсатилган тадбирларни амалга оширган. Шуни айтиб ўтиш лозимки, генерал Черняев юқори раҳбар доиралари руҳсатисиз, ўзбошимчалик билан Тошкешта юриш килиб, уни эгаллади. Бу галаба Петербургда зўр мамнуниятлик билан кабул килинган бўлса-да, лекин давлат ишларида килинган ўзбошимчалик айрим йирик ҳукумат вакиллари норозилигининг келиб чиқишига сабаб бўлган. Бунинг устига Тошкентнинг босиб олиниши халқаро матбуотда катта шовкин-сурон кўтарилишига олиб келган. Шунинг учун ҳам генерал Черняев уз ҳаракатини оклаш мақсадида гўё Тошкент ихтиёрий равишда рус кўшинларига бўйсунганлиги ҳақида ҳужжат уюштиришга киришди. У шахар катталарини тўплаб аҳоли номидан куйидаги мазмунда хат тайёрлашни буюрди: «Неча замонлар ва йиллардан бери Туркистонда Фаргона хонлари ҳукмронлик килиб фуқароларга кўп жабр-зулм ўтказган... Улар закот хирожларни шариат асосида олмасдан ортикча олганлар ва ҳеч қачон марҳамат қилмаганлар.

Қадимги урф-одат, таомилдан воз кечиб, кўп йиллар мансаб учун катта кишиларни ўлдириб фитначи ва игвогарлар сўзига амал қилганлар. Ўртада ноҳақ қонлар тўкилиб, улар шариатга ва уламолар сўзларига амал қилишдан бош тортдилар. Фаргона ва Туркистон заминидан кўп вақтлар ва кўпинча кипчок, козок ва қирғиз авбошлари ва бебошлари ҳукмронлик қилиб келдилар. Шунинг учун фуқаро ва мамлакат тинчлиги учун тамоми ихтиёримиз ва рағбатимиз билан рус аскарларини олиб келиб уларга шахарни топширдик». Кўриниб турибдики, тошкентликлар бўлиб ўтган ҳамма жанг ва воқеаларни инкор қилиб ихтиёрий равишда рус аскарларига бўйсунганликларини тан олишлари лозим эди. Қурсатилган хатнинг мазмуни баён этилгандан кейин шахар катталари хайрон бўлиб турган пайтда домла Солиҳбек охун додхо шундай жавоб қилган: «Бизлар воқеа ва ҳодисаларни бекитмасдан маълум қиламизки, Тошкентдан Окмачитгача ва бу ердан Гулжагача булган шахар ва қалъалар Тошкентга қарар эди. Бу жойларни рус аскарлари уруш ва талаш билан қўлларига қирғиздилар. Уруш тўсатдан, муҳлатсиз ва сувсиз олиб борилди. Тошкент шахри зулҳижжа ойининг ярмидан бошлаб сафар ойининг 12 қисмидан, яъни 42 кун давомида сувсиз, озик-овқатсиз қолдирилди. Мулла Алимқул лашқарбоши шаҳид бўлгандан кейин сардорсиз қолди. Бухоро, Хоразм ва фарғоналиклар ёрдам бермадилар. Тошкент фуқароси ватанлари ва дин учун қаттиқ туриб, уруш-талашни давом эттириб сешанба куни ярим кеча ўтгандан кейин сахарга яқин рус аскарлари хиёбон дарвозаси ва қалъанинг девори устидан фуқаро уйқудалиги қокда қирди. Шундан кейин яна урушга киришиб пайшанба кунигача кечаю-қундуз урушиб турдилар. Бу ўртада кўп иморатлар, дўконлар ва уй-жойларга ўт тушиб оч, ташна, сувсиз яққам-яққам урушиб бўлиб охирида ярашиш сулҳи тузилди». Бу ҳақиқий аҳволни ақс эттирувчи жавоб генерал Черняевни газабга келтирди. У домла мулла Солиҳ охун додхо сўзига қўшилувчи кишиларни бир тарафга ўтишларини буюрди.

Шундан кейин шахар катталаридан олти киши жумладан, Халим-бой, Бердибой, Азимбой, Фозилбачча, Мулла Мирзаъалам охун, Мулла Музаффархўжа ва Мулла Файзилар домла Солихбек охун додхонинг сўзини қувватлаб кўрсатилган томонга ўтдилар. Бу кишилар ва Солихбек охун додхо дархол рус аскарлари томонидан ўраб олиниб камокка жўнатидди. Бу ҳолат тўпланган шахар катталарига таъсир этган булса керак, улар генерал Черняевнинг айтган ахдномасига у курсатган мазмунда тайёрлаб беришни зиммаларига олдилар. Чунончи, Хакимхужа козикалон ахдномани безаш ва тузишни Абдусаттор Корабоши ўглига топширди. Ахднома тайёрланганидан сўнг унга шахар катталари ва савдогарлари кўл кўйиб ва мухр босиб генерал Черняевга топширилди. Генерал Черняев Солих охун додхо ва унинг хамрохларини Томскига сургун килди. Генерал Черняев ахдномани Абдусаид ва Ходихужа номли савдогарларнинг кўлига бериб, Петербурга, подшоҳга олиб бориб беришни буюрган. Рус ҳукумати бу ахдномани боскинчилик сиёсатини бўйлаб ва халқаро матбуотда шовкин-суровни бартараф қилиш мақсадида чет мамлакатларга таркатади. Жумладан, Туркиядаги рус элчихонаси ахднома нусхаларини кўпайтириб Истанбулдаги кўчаларга, бозорларга, дўконларга умуман кўзга ташланадиган жойларга етштириб кўйилди. Шундай қилиб, генерал Черняев Тошкентга бостириб киргандан сўнг икки ахдномани, яъни сулх шартлари ва хақиқий ахволни бузиб кўрсатувчи ҳамда мустамлакачилик сиёсатига хос бўлган калбаки ҳужжат тузишга эришди.

Генерал Черняев Тошкентда юкори табака вакилларининг ихтиеридаги кулларни бўшатиш хақида фармон чиқарди. Натижада, бир вақтлар уруш пайтларида асирликка олинган ёки кўчманчилар томонидан келтириб сотилган турли миллатдаги унчалик кўп бўлмаган куллар озод қилинди. Генерал Черняев маҳаллий яҳудийларни камситишга қаратилган айрим одатларни бекор қилди. Жумладан, яҳудийларнинг белларини ип билан боғлаб юриши ва белгиланган хилдаги телпакни кийишлари тўғрисидаги талаб бекор қилинди.

1866 йил август ойида Рус императорининг Тошкентни Рус давлати — тобелигига олганлиги хақидаги расмий фармонни эълон қилинди. 1867 йилда эса Сирдарё ва Семиреченск (Еттисув) областларини ўз ичига олган Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилиб бу мансабга генерал К. П. Кауфман тайинланди. Тошкент Туркистон генерал-губернаторлигининг маркази бўлиб қолди.

Шу равишда Тошкент Рус давлати территориясини бир қисмига ва Чор ҳукуматининг Ўрта Осиёда тўлиқ ҳукмронлигини ўрнатилишида муҳим таянчга айлантирилди.

Хамид Зиёев